

Jezyk rusiński we współczesnym krajobrazie językowym Dolnego Śląska

Rusinische Sprache in der gegenwärtigen Sprachlandschaft Niederschlesiens

Das Ziel des Beitrags ist es die Präsenz des Rusinischen in der gegenwärtigen Sprachlandschaft der Region Niederschlesien zu prüfen. Rusinisch ist die Muttersprache von Lemken, einer ostslawischen ethnischen Gruppe, die ursprünglich die polnisch-ukrainisch-slowakischen Grenzgebiete in Karpaten bewohnte. Unterschiedliche politische Ereignisse haben immer wieder Migrationen der Rusinen provoziert. Heutzutage gibt es rusinische Siedlungen in vielen Regionen bzw. Städten Europas und Nordamerikas. In Mitteleuropa gehören u.a. Ruski Krstur in der serbischen Vojvodina, Ştiuca im rumänischen Banat, Kleindörfer im nordöstlichen Ungarn, um das slowakische Prešov und ukrainische Užhorod sowie vielerorts in Polen zu den wichtigsten. Sowohl in der Vojvodina als auch in der Slowakei ist die institutionell-politische Situation der rusinischen Sprachgemeinschaft am günstigsten, was auch innerhalb ihrer Siedlungen relativ reiche Präsenz der Sprache in öffentlichen Räumen zu Folge hat. Die gegenwärtige Anwesenheit rusinischsprachiger Lemken in Niederschlesien ist vor allem Folge einer Vertreibungsaktion aus dem Jahre 1947. Sie leben einerseits in größeren Zentren wie z.B. Breslau oder Liegnitz, wo sie aber keine geschlossenen Gruppen bilden können, und andererseits in kleinen Dörfern im westnördlichen Teil der Region, wo sie in Dörfern wie Patoka oder Michałów stets absolute Mehrheit der Einwohner sind. Allerdings ist die Präsenz der rusinischen Sprache in den öffentlichen Räumen der dortigen Sprachlandschaft sehr begrenzt, was durch mehrere soziolinguistische Faktoren determiniert wird. Eine besondere Stelle in dieser Landschaft nehmen die Friedhöfe in Modła und Zimna Woda ein, wo in den Grabinschriften nicht nur rusinische Lexik manifestiert wird, sondern auch orthographische Instabilitäten und hybride Formen, die den Sprachkontakt Rusinisch-Polnisch bzw. Rusinisch-Ukrainisch illustrieren, zu erkennen sind.

Schlüsselwörter: Rusinisch, Lemken, Sprachlandschaft, Niederschlesien, Phonetik

The Rusyn Language in the Contemporary Linguistic Landscape of Lower Silesia

The aim of the article is to examine the presence of Rusyn in the current linguistic landscape of the Lower Silesia region. Rusyn is the native language of Lemko, an East Slavic ethnic group that at first inhabited the Polish-Ukrainian-Slovak borderlands in the Carpathians. Various political events have repeatedly provoked migrations of Rusyn people. Today there are Rusyn settlements in many regions and cities in Europe and North America. In Central Europe, the most important include Ruski Krstur in the Serbian Vojvodina, Ştiuca in the Romanian Banat, small villages in northeastern Hungary, around the Slovakian Prešov and Ukrainian Užhorod as well as many places in Poland. In both Vojvodina and Slovakia, the institutional and political situation of the Rusyn language community is the most favorable, which results in a relatively rich presence of the language in public spaces even within their settlements. The current presence of Rusyn-speaking Lemkos in Lower Silesia is primarily the result of an expulsion campaign from 1947. On the one hand, they live in larger centers such as Wrocław or Legnica, where they cannot form closed groups, and on the other hand in small villages in the west-northern part of the region, where they are the absolute majority of residents in villages like Patoka or Michałów. However, the presence of the Rusyn language in the public spaces of the local linguistic landscape is very limited, which is determined by several sociolinguistic factors. The cemeteries in Modła and Zimna Woda occupy a special place in this landscape, where not only Rusyn lexis is manifested in the grave

inscriptions, but also orthographic instabilities and hybrid forms that illustrate the Rusinian-Polish or Rusinian-Ukrainian language contact can be recognized.

Keywords: Rusyn language, Lemkos, linguistic landscape, Lower Silesia, phonetics

Author: Artur Tworek, University of Wrocław, pl. Nankiera 15b, 50-140 Wrocław, Poland, e-mail: artur.tworek@uwr.edu.pl

Received: 10.11.2023

Accepted: 30.11.2023

1. Wprowadzenie

Mimo iż język rusiński zajmuje niezaprzeczalne miejsce w dolnośląskim krajobrazie językowym doby współczesnej, to analizowanie choćby tylko wybranych aspektów jego funkcjonowania przysparza kłopotów natury terminologicznej, definicyjnej, lokalizacyjnej czy archiwizacyjnej, co zbiorczo można ująć jako szeroko rozumiane problemy metodologiczne. Stąd konieczny jest wstęp doprecyzowujący i częściowo systematyzujący pewne skądinąd znane przecież fakty.

Ze względu na założenie, że niniejsze rozważania dotyczą czasów współczesnych, pozostawimy poza obszarem zainteresowania długą i bogatą historię społeczności rusińskojęzycznej, stwierdzając jedynie, że pierwotnie zamieszkiwała ona przez wieki – by użyć dzisiejszej terminologii geopolitycznej – pogranicze polsko-słowacko-ukraińskie. Sprzyjało to, wzmocnione jeszcze przez głównie górzyste ukształtowanie tego terenu, różnicowaniu lokalnemu języka rusińskiego i ustawiało jego użytkowników w hierarchicznych relacjach do dominujących języków polskiego, słowackiego czy szczególnie ukraińskiego, często także w ich zregionalizowanych postaciach a w pewnych okresach historycznych także do administracyjnie częściowo obecnych rosyjskiego, czeskiego, węgierskiego czy niemieckiego. Nie podejmując więc wątków historycznych, stwierdzmy tylko tę oczywistość, że dzisiejszy stan języka rusińskiego wynika z różnych zawirowań (na razie używamy uogólniającego eufemizmu) historyczno-politycznych, zmuszających tę społeczność do częstych migracji. Skutkiem tego było i jest istotne ograniczenie oraz osłabienie jednolitości i stabilności języka rusińskiego powiązane z jego swoistym rozrzuceniem na mapie Europy i świata. Symptomatycznie dowodzi tego fakt istnienia różnych nazw tego języka i braku wzajemnej adekwatności tych nazw w językach trzecich¹. Podobnie rzecz ma się z nazwą tej najpierw jednolitej a współcześnie rozproszonej społeczności². W prowadzonych tu rozważaniach posługiwać się będziemy ujednoliconym zbiorczym terminem

¹ Mimo prób przypisywania określonych nazw konkretnym lokalizacjom poszczególnych społeczności, chaos jest trudny do przewyciężenia. W różnojęzycznej literaturze przedmiotu spotkać można m.in. takie nazwy jak: rusiński, karpatorusiński, rusnacki, ruteński, łemkowski. A w języku niemieckim symptomatyczny jest brak stabilności ortograficznej i występowanie terminów *Rusinisch* oraz *Russinisch*.

² Dodatkowo Rusini/Łemkowie bywają utożsamiani z Bojkami czy Hucułami (por. na ten temat m.in. Makarska 2010).

operacyjnym – język rusiński – bez różnicowania poszczególnych jego wariantów i odnoszącym się do etnicznie prymarnego języka społeczności Łemków³, jak długo mowa będzie o jej współczesnych polskich lokalizacjach.

Wspomniane już migracje spowodowały, że skupiska społeczności rusińskojęzycznych spotkać można poza Europą (choć tam trudno mówić o zwartych grupach)⁴ i w Europie Środkowo-Wschodniej. Do najważniejszych należą relatywnie zwarte skupiska w północno-wschodnich Węgrzech w komitacie Borsod-Abaúj-Zemplén (między innymi w miasteczku Múcsony niedaleko Miskolca), w rumuńskim Banacie (w miasteczku Ştiuca niedaleko Timișoary), w serbskiej Wojwodinie w miasteczku Ruski Krstur⁵ (na południe od Suboticy)⁶. Wszystkie one są wynikiem osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych migracji (por. m.in. Magocsi 1995, Stegherr 2003: 83–87). Liczne osady rusińskie na terenie Słowacji koncentrują się w wioskach na północny wschód od Preszowa a na terytorium Ukrainy wokół Użhorodu. Wreszcie wiele rozproszonych skupisk łemkowskich znajdujemy w kilku regionach współczesnej Polski – o czym więcej w kolejnych rozdziałach. Paradoksalnie obszary zamieszkałe przez Łemków w Słowacji, Ukrainie i szczególnie w Polsce powstały w wyniku migracji powojennych i są dziś w dużej części innymi obszarami, niż pierwotnie przez nich zamieszkiwane, co skutkuje przerwaniem ciągłości lokalnej i czasowej obecności języka w danym miejscu.

Warto poświęcić w tym miejscu kilka dodatkowych słów społeczności rusińskiej w Wojwodinie i Słowacji, gdzie wydaje się ona być najlepiej zorganizowana instytucjonalnie. Jak podaje Harasowska (por. 1999: 2–3) radio i telewizja w Nowym Sadzie (stolicy Wojwodiny) nadaje regularnie programy w języku rusińskim a na tamtejszym uniwersytecie działa od 1983 roku Katedra Języka i Literatury Rusińskiej. W samym Ruskim Krsturze prężnie działa zaś wydawnictwo „Ruske Slovo”. Miejscowość ta jest zapewne największym skupiskiem zwartej ludności rusińskiej w Europie, tworzącej społeczność etnicznie prawie homogeniczną – wśród niewiele ponad 6 tysięcy mieszkańców Ruskiego Krsturu Rusini stanowią ponad 90 %. Choć słowackie skupiska ludności rusińskojęzycznej obejmują głównie wsie, na uniwersytecie w Preszowie (głównym ośrodku miejskim regionu) funkcjonuje od 1998 roku Instytut Języka i Kultury Rusińskiej (w oryginale słowackim: Ústav rusínskeho jazyka a kultury; a w wersji rusińskiej: Інститут Русинського Языка і Культури ПУ в Пряшіві), będący częścią Centrum Języków i Kultur Mniejszości Narodowych (w oryginale słowackim: Centrum jazykov a kultúr národnostných menšín). Gwarantowane prawnie polityczne

³ Choć nie wszystkich Łemków, a w niewielkim stopniu także Nie-Łemków.

⁴ Najwięcej Rusinów mieszka bowiem w wielkich aglomeracjach, np. w amerykańskim Pitsburghu czy kanadyjskim Toronto (por. Magocsi 1984).

⁵ W tamtejszym języku rusińskim nazwa miasta brzmi *Kerestur*, z dodatkowymi w stosunku do nazwy serbskiej sylabami na samogłoskach [ε], co wynika z braku w rusińskim fonotaktycznej cechy sylabiczności sonantu /r/, charakterystycznej dla języka serbskiego.

⁶ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że zarówno Banat jak i Wojwodina są regionami z silnymi kulturowymi wpływami węgierskimi.

uznanie mniejszości rusińskiej wraz z jej językiem i kulturą jest w Słowacji najszerze spośród wszystkich państw, gdzie mieszkają współcześnie Rusini/Lemkowie. Nie może zatem dziwić, że to właśnie tam podejmowane są najbardziej zaawansowane próby kodyfikacji języka rusińskiego (por. przede wszystkim Plišková/Koporova/Jabur 2019), która docelowo miałaby wykraczać poza obszar Słowacji. Głównym dokumentem w tej sprawie jest „Deklaracja o kodyfikacji języka Rusińskiego” ogłoszona przez Koordynacyjny Komitet Rusińskiej Obrody 27 stycznia 1995 roku w Bratysławie (por. Tokarz 1998: 248). Mimo to, unifikacja współczesnego języka rusińskiego wydaje się być ze względu na jego rozproszenie, różny status (z jednej strony oficjalnie uznany odrębny język – jak choćby w przypadku Słowacji, Serbii czy w zasadzie Polski, z drugiej zaś za dialekt⁷ – przede wszystkim w polityce językowej Ukrainy), warunki funkcjonowania czy nastawienie samych jego użytkowników bardzo trudna i być może nieosiągalna⁸. Najistotniejszym w tym kontekście faktem jest funkcjonowanie tego języka zawsze jako mniejszościowego, pozbawionego potencjalnego własnego bytu państwowego, co z kolei otwiera możliwości interpretacyjne skupisk rusińskojęzycznych jako ewentualnych współczesnych wysp językowych⁹.

Wspomniane wyżej rozdrobnienie lokalizacyjne i brak kontinuum terytorialnego, zwartość społeczności tylko w niewielkich wioskach, brak dużych miast jako centrów kulturowych współkształtujących rozwój języka są również charakterystyczne dla sytuacji języka rusińskiego we współczesnej Polsce. Oprócz Dolnego Śląska i Małopolski Lemkowie mieszkają też w regionie Krajny (głównie w Strzelcach Krajeńskich i okolicy) oraz w rozproszeniu na Pomorzu Zachodnim i Środkowym oraz Warmii. Rozproszenie to jest skutkiem kilkietapowej akcji wysiedleńczej tuż po drugiej wojnie światowej z kulminacją w roku 1947 w postaci haniebnej „Akcji Wisła”, kiedy to pod pozorem odpowiedzialności zbiorowej ówczesne państwo polskie zdecydowało o wypędzeniu Łemków z ich rdzennych terenów przede wszystkim w Beskidzie Niskim i Bieszczadach głównie na obszary przyłączone do Polski w 1945 roku. Choć dane kwantytatywne, co do liczby Łemków w poszczególnych polskich lokalizacjach są często rozbieżne i nie zawsze w pełni wiarygodne, można ją ostrożnie szacować na około 11 tysięcy¹⁰. Przy czym ponad połowa z nich zamieszkuje na Dolnym Śląsku, jest to prawdopodobnie dwa razy tyle, ile mieszka ich obecnie w Małopolsce. W przypadku rdzennych terenów małopolskich¹¹ (oprócz nielicznych mieszkających

⁷ Problematyka relacji język vs dialekt w odniesieniu do rusińskiego jest współcześnie wciąż nie tylko tematem polityczno- ale także strukturalnojęzykowym, por. m.in. Dudášová-Kriššáková (2022).

⁸ Por. więcej na ten temat m. in. Fontański (1994), Tokarz (1998), Marti (2000).

⁹ Więcej na ten temat por. Lasatowicz/Tworek (2022).

¹⁰ Więcej na ten temat por. m. in. Misiak (2006: 44–45), Gudaszewski (2015).

¹¹ Właśnie szeroko rozumiana Małopolska i Karpaty są obszarem najlepiej opisanym w językoznawczej literaturze przedmiotu w odniesieniu do ówczesnego języka Łemków. Wymienić należy w tym miejscu przede wszystkim takich autorów jak Zdzisław Stieber (przede wszystkim 1956–1964, 1982) czy Janusz Rieger (przede wszystkim 1995, 2004).

tam nieprzerwanie Łemków) obserwujemy – zwłaszcza w ostatnich latach – proces reemigracyjny, polegający na tym, że przedstawiciele młodszych pokoleń wracają do swojej małej ojczyzny, przejmując bądź tylko wykupując tam parcele lub opustoszałe gospodarstwa.

Osadzani w wyniku „Akcji Wisła” na Dolnym Śląsku Łemkowie nie mogli początkowo tworzyć większych skupisk. Z biegiem czasu jednak tworzyli zwarte większościowe grupy w niewielkich wsiach w regionie legnickim (m.in. Chróstnik, Gniewomierz, Gromadka, Lisiec, Michałów, Modła, Patoka, Rokitnik, Wierchowice), w okolicach Szprotawy, Wołowa, Środy Śląskiej. Funkcje centrów administracyjno-kulturalnych stanowiły zaś miasta – mniejszy Przemków i większa Legnica¹². Charakterystyczna dla ostatnich dziesięcioleci zwiększona mobilność ludzka doprowadziła do sytuacji, że współcześnie największa liczba Łemków bądź osób pochodzenia łemkowskiego mieszka najprawdopodobniej we Wrocławiu. Nie tworzy jednak tam zwartych skupisk i jest niczym niewyróżniającą się, w pełni zasymilowaną częścią społeczności śląskiej stolicy. W większości wsi dolnośląskich Łemkowie nie stanowią współcześnie wyraźnej większości. Jednak w przypadku Michałowa i Patoki tworzą oni wciąż absolutną większość mieszkańców obu tych wsi. Stąd właśnie Michałów i Patoka oraz sąsiadujące z nimi wsie – ze względu na znajdujące się w nich cmentarze – Zimna Woda i Modła będą punktem odniesienia dla poniższych rozważań na temat obecności języka rusińskiego we współczesnym dolnośląskim krajobrazie językowym.

2. Cel i metoda badań

Celem poniższych rozważań jest zatem przedstawienie prezencji języka rusińskiego w krajobrazie językowym wskazanych w rozdziale 1. terenów współczesnego Dolnego Śląska. By uzasadnić sensowność przyjętej metody badawczej i dokonanego wyboru obiektu analizy, musimy w tym miejscu sprecyzować, co rozumiemy pod popularnym w ostatnich latach terminem: krajobraz językowy (ang. ‘Linguistic Landscape’, niem. ‘Sprach(en)landschaft’).

Krajobraz językowy nie jest wbrew pozorom terminem obecnym w dyskursie językoznawczym dopiero w ostatnim ćwierćwieczu. W niemieckojęzycznej dialektologii „Sprachlandschaft” była elementem opisywania rzeczywistości językowej danego terenu ze względu na regionalnie warunkowane warianty języka tam obecne. Sztandarową pozycją przywoływaną w tym kontekście jest monografia Rudolfa Hotzenknöcherle „Die Sprachlandschaften der deutschen Schweiz” wydana w 1984 roku. Za punkt wyjścia dla dzisiejszego traktowania krajobrazu językowego zwykło się przyjmować jego definicję, której autorami są Rodrigue Landry i Richard Bourhis (1997). Wskazują oni przede wszystkim, że krajobraz językowy mają stanowić widoczne, występujące w przestrzeni publicznej znaki językowe (por. 1997: 23). O ile

¹² To właśnie w Legnicy utworzono w 1989 pierwsze stowarzyszenie zrzeszające osoby deklarujące odrębną łemkowską tożsamość etniczną (por. Misiak 2018: 18).

ustalenie takiej przestrzeni jako jakiegoś terytorium, regionu czy miasta, nie budzi zasadniczych zastrzeżeń, o tyle zastrzeżenia takie pojawiają się przy ograniczeniu manifestacji języka ledwie do form widzialnych, co sprowadza ją tylko do postaci tekstów pisanych¹³. Przenosi to ciężar ewentualnych analiz z krajobrazu na język, co wydaje się być zaprzeczeniem oczywistej semantyki frazy „krajobraz językowy” – bez względu na język, w którym została sformułowana. Jeśli jednak zechcemy krajobraz językowy traktować jako eksplorację krajobrazu właśnie z perspektywy funkcjonujących w nim języków, ich wariantów, realizacji czy form, musimy uznać antropologicznie ugruntowane przekonanie, że „krajobrazy są wielozmysłowe, interaktywne i ruchome, a dostęp do nich możliwy jest przede wszystkim poprzez ciało i ruch” (Wierciński 2023: 121). Ta wielozmysłowość implikuje rzecz jasna możliwości postrzegania krajobrazu – włącznie z istniejącymi w nim manifestacjami języka – nie tylko zmysłem wzroku, lecz także słuchem a nawet w ograniczonym stopniu dotykiem¹⁴.

W dalszym ciągu naszych rozważań traktujemy więc krajobraz językowy jako manifestacyjne (współ)występowanie języka/języków (włącznie z ich ewentualnymi wariantami) i powstającymi w ten sposób relacjami między nimi w przestrzeni publicznej danego obszaru. Jako przestrzeń publiczną zaś uznajemy wszelkie przestrzenie otwarte, do których dostęp nie jest w żaden systemowy sposób ograniczany; przykładami mogą tu być ulice miast, ich place i parki, drogi publiczne, wnętrza wielu budynków (sklepów, urzędów, dworców, instytucji kultury), środki transportu publicznego itp. Wyróżnianie przestrzeni otwartych i zamkniętych nie jest ostre. Skala ograniczeń w dostępie do tych drugich bywa wszak rozmaita. Formalne lub nieformalne ograniczenia dotyczą np. miejsc kultu religijnego, obiektów przemysłowych czy wojskowych, szpitali, przestrzeni edukacyjnych. Zawsze jednak większa otwartość uruchamia skuteczniej potencjał współkształtowania krajobrazu językowego, zwłaszcza z perspektywy odbiorcy (por. Tworek 2019: 346–347)¹⁵. Nie wykluczamy także żadnej z możliwych manifestacji językowych, jeśli tylko są one postrzegalne dla odbiorcy – czyni to zatem najważniejszymi składowymi krajobrazu językowego zarówno teksty mówione (postrzegane audytywnie) jak i pisane (postrzegane wzrokowo). Przyjmujemy też trzy czynniki determinujące obecność

¹³ Ograniczenie to bywa mocno akcentowane w niektórych późniejszych publikacjach na ten temat. Rezygnujemy jednak w tym miejscu – głównie ze względu na ograniczoną objętość tekstu – z notowania ich systematycznego przeglądu.

¹⁴ Wprowadzanie osobnych bytów określanymi niekiedy jako „soundscape” czy nawet „smell-scape” wydaje się mało przekonujące (por. Tworek 2019: 345–346), bo pozbawia możliwości opisu krajobrazu językowego jako zjawiska złożonego, które w rzeczywistości postrzegane jest uzupełniającymi się zmysłami, tworząc przy tym spójny i kompleksowy obraz. Ułatwia on zarazem funkcjonalną analizę tekstowej manifestacji języka w przestrzeniach publicznych, którą postulują socjolingwiści (por. m.in. Wardhaugh/Fuller 2015, Gorter 2019).

¹⁵ Ustalenia te czerpią z socjologicznych i filozoficznych koncepcji opisywania przestrzeni, zwłaszcza miejskich, z perspektywy współczesności (por. m.in. Löw 2000, Rewers 2005).

elementów konstytuujących dany krajobraz językowy: polityczny, personalny i materialny (por. Tworek 2019: 348–350). Czynniki polityczny wynika z przynależności analizowanego obszaru do jakiejś prawnie zdefiniowanej jednostki administracyjnej (przeważnie państwo, niekiedy też region) i zawartych w stosownych dokumentach (np. konstytucja, ustawy) uregulowań, co do statusu używanych na tym terenie języków (np. urzędowy, mniejszościowy). Czynniki personalny dotyczy faktycznie używanych przez mieszkańców danego obszaru języków bądź ich wariantów (np. język standardowy, dialekt). Mimo iż czynniki polityczny i personalny pozostają ze sobą w ścisłym związku, ograniczenia polityczno-językowe nie zamykają przestrzeni lokalnych przed językami funkcjonującymi w nich bez ewentualnego statusu urzędowości. Czynniki materialny natomiast obejmuje wszelkie istniejące w danej przestrzeni publicznej manifestacje językowe w postaci widocznych napisów, szyldów, inskrypcji, ogłoszeń itp. Są one zwykle determinowane kulturowo i nierzadko współtworzą zbiorową pamięć i lokalną tożsamość samych miejsc i ich mieszkańców. Takie materialnie obecne teksty mogą być aktualne lub historyczne. W tym drugim wypadku możemy mieć do czynienia z manifestacją języka nieobecnego już w danej przestrzeni ani w sferze politycznej, ani w personalnej, ilustrującego jednak historyczne relacje językowe na danym obszarze. Kończąc ten wątek zauważmy, że teksty pisane manifestują się właśnie w postaci materialnej, podczas gdy sfera personalna otwiera też możliwości manifestacji dających się percypować tekstów mówionych.

Zwróćmy jeszcze uwagę na fakt determinujący metodologię zbierania materiału badawczego. Wspomniane wcześniej historyczne uwarunkowania osiedlania się ludności łemkowskiej na Dolnym Śląsku powodowały silnie zakorzoną nieufność w stosunku do zastanej rzeczywistości, zarówno w rozumieniu relacji społeczno-institutionalnych jak i interpersonalnych. Skutkiem tego była zminimalizowana ekspozycja języka rusińskiego na zewnątrz, ograniczanie go do medium komunikacyjnego w sferze ezoterycznej. Tendencje te utrzymują się po części do dziś i choć dostępne są rozmaite źródła ilustrujące współczesne manifestacje języka rusińskiego, np. w postaci celowych nagrań zbieranych przez badaczy – szczegółowo opisuje to Małgorzata Misiak (por. 2018: 9–15) – bądź oficjalnie wydawanych lub udostępnianych na platformach internetowych nagrań z pieśniami łemkowskimi¹⁶, to oferują one materiał, który należy interpretować ze szczególną ostrożnością. Utrudnione jest też z tego powodu zbieranie materiału za pomocą wywiadów czy ankiet, co za najefektywniejszą metodę należy uznać czerpiącą z antropologiczno-kulturologicznych przesłanek formułowanych choćby przez Clifforda Geertza (m.in. 2005) tak zwaną obserwację partycypacyjną (por. np. Hazen 2001, DeWalt/DeWalt 2002). Pozwala ona skutecznie zebrać relewantny materiał w postaci dostępnych tekstów pisanych, w mniejszym zaś stopniu umożliwia obserwację cech tekstu mówionego, choć jej nie wyklucza.

¹⁶ Przykładami mogą być wydane w 2019 roku przez Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca „Kyczera” płyty CD „Kyczera: Łemkowyno – kraju ridnyj” i „Kyczerka: Zaświt mi soneczko ...”.

3. Analiza materiału badawczego

Z punktu widzenia politycznego na analizowanym obszarze dolnośląskim, gdzie zamieszkują społeczności łemkowskie, obowiązującym językiem urzędowym jest rzecz jasna język polski. Język rusiński może zaś potencjalnie podlegać regulacjom dotyczącym języków mniejszościowych. Regulacje te zawarte są w uchwalonej w 2005 roku „Ustawie o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym” a najważniejszym zapisem – w odniesieniu do analizowanej tu sytuacji – jest ten, mówiący o prawie mniejszości do posługiwania się swoim językiem, także w przestrzeni urzędowej (obejmuje ona także szkolnictwo, działalność kulturalną, dwujęzyczne szyldy oficjalne), jeśli mniejszość w danej gminie stanowi minimum 20 % zamieszkujących w niej obywateli. Z przyczyn organizacyjnych zarówno nauczanie szkolne (obejmujące też materiały dydaktyczne)¹⁷ jak i działalność kulturalna¹⁸ skoncentrowana jest w większych ośrodkach miejskich, przede wszystkim w Legnicy. W wioskach ze zdecydowaną większością ludności łemkowskiej, wspomnianych już wyżej Patoce i Michałowie, leżących odpowiednio w gminach Gromadka (powiat bolesławiecki) i Chocianów (powiat polkowicki) możliwe byłoby zapisanie na drogowym znaku miejscowości jej nazwy również w języku rusińskim, co jednak nie ma miejsca. Sytuacja taka jest natomiast wykorzystywana w Beskidzie Niskim, gdzie w wyludnionych wcześniej wioskach, osiadają – lub choćby tylko rejestrują się – łemkowscy reemigranci i wykorzystują ów przepis, manifestując publicznie swój język. Przypadek taki możemy obserwować na ilustracji 1., gdzie obok polskiej nazwy *Gładyszów* widnieje zapis rusiński *Гладышув* – w którym widać cechy alfabetu cyrylicznego wykorzystującego w wersji rusińskiej zarówno charakterystyczny dla wersji ukraińskiej znak <і>, jak też obecny tylko w wersji rosyjskiej znak <и> (por. Lasatowicz/Tworek 2022: 178)¹⁹. Korzystanie z pełni przysługujących społeczności łemkowskiej na Dolnym Śląsku praw jest zarówno z punktu widzenia funkcjonowania samego języka, jak i z perspektywy instytucjonalnej wciąż ograniczone, co wynika z jednej strony z braku jednolitego stanowiska samych Łemków, z drugiej zaś z oporów administracyjnych w regionie.

Najistotniejszą cechą dzisiejszego dolnośląskiego języka rusińskiego determinowaną przez czynnik personalny jest kształtowanie go w stałym kontakcie z językami w swym charakterze hierarchicznie dominującymi. W pierwszym rzędzie chodzi tu o polszczyznę – socjalizacja społeczności łemkowskiej (szkoła, praca, urzędy) odbywa się w obrębie językowo dominującej społeczności polskojęzycznej. Prowadzi to z jednej

¹⁷ Co ciekawe w ostatnich kilku latach (możliwość taka istnieje od 2013 roku) pojedynczy uczniowie decydowali się nawet na zdawanie matury z języka rusińskiego jako przedmiotu dodatkowego.

¹⁸ Szczególną rolę pełni Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca „Kyczera”, nie tylko koncertujący na całym świecie i udostępniający swoją twórczość na filmach i płytach, lecz także współorganizujący znane festiwale kultury łemkowskiej, jak np. „Watra”.

¹⁹ Na temat rusińskiej postaci alfabetu cyrylicznego por. też Harasowska (1999: 9).

strony do nieuchronnej – ale w swej istocie przecież pozytywnej – dwujęzyczności, zwłaszcza w przypadku większości przedstawicieli młodszych pokoleń. Z drugiej strony do możliwych wpływów języka polskiego na elementy poszczególnych podsystemów języka rusińskiego. Językiem dominującym w religijnej sferze życia dolnośląskich Łemków jest też język ukraiński. Przynależność konfesyjna członków tej społeczności jest zróżnicowana. Część (większa) należy do kościoła greckokatolickiego, część (nieco mniejsza) do kościoła prawosławnego, a około 20 % to rzymscy katolicy (por. Gudaszewski 2015). I tak w Patoce funkcjonuje od niedawna greckokatolicka cerkiew pw. Opieki Matki Bożej a w Michałowie prawosławna cerkiew pw. Świętego Mikołaja. Jak zauważa Misiak, „zdarza się, że duchowni prawosławni wygłaszają kazania w języku Łemków (tak jest m.in. co roku na nabożeństwie odprawianym w Michałowie w czasie trwania Watry) [...]” (2006: 122). W ramach praktyk religijnych w kościele greckokatolickim Łemkowie posługują się językiem ukraińskim, co wytwarza specyficzne pole współistnienia dwóch genetycznie bliskich sobie języków. Kontakty z językiem ukraińskim, mogące w najbliższej przyszłości skutkować jego wpływami na język rusiński, intensyfikują się w ostatnim czasie ze względu na coraz większą – głównie wymuszoną sytuacją wojenną – obecność imigrantów ukraińskich na Dolnym Śląsku. Fakt pozostawania języka rusińskiego w określonym kontakcie z ukraińskim stanowi też czynnik w problemie tożsamościowym różnicującym poszczególne społeczności łemkowskie w Polsce. Wydaje się bowiem, że Łemkowie dolnośląscy chętniej deklarują się jako odrębna grupa etniczna posługująca się własnym językiem, u rdzennych Łemków małopolskich przeważa zaś raczej pogląd o przynależności do narodu ukraińskiego i co za tym idzie o własnym języku jako o dialekcie ukraińszczyzny (por. też Misiak 2018: 204–207). Należy to zjawisko traktować jako kolejny przyczynek do osłabiania stabilności i jednolitości języka rusińskiego w ogóle.

Charakterystyczna dla współczesnego rusińskiego na Dolnym Śląsku jest też jego praktyczna nieobecność jako medium dla komunikacji w relacjach interpersonalnych w przestrzeni publicznej w postaci słyszalnych tekstów mówionych, i to zarówno w omawianych wioskach, gdzie „życie uliczne” jest zminimalizowane, jak i w większych miastach nawet gdy uczestnicy aktu komunikacji należą do społeczności rusińskojęzycznej. Odróżnia to specyfikę dolnośląską – czy też szerzej nierdzenną polską – od sytuacji w Wojwodinie czy Słowacji. Mimo to można na podstawie okazjonalnie zasłyszanych tekstów mówionych oraz dostępnych audytywnie tekstów śpiewanych (por. przypis 16) pokusić się o wskazanie kilku cech fonetycznych charakteryzujących dzisiejszy dolnośląski rusiński. Dają się one obserwować szczególnie w subsystemie konsonantycznym i obejmują również zjawiska intersegmentalne. Typologicznie charakterystyczny dla języków wschodniosłowiańskich zwelaryzowany gład [ɫ] traci swoją stabilność dystrybucyjną: Z jednej strony pojawia się wciąż (choć niestabilnie) w pozycji postwokalicznej jako alternatywa do frykatywnego [v] (zjawisko wspólne dla wymowy rusińskiej i ukraińskiej), z drugiej zaś pod wpływem polszczyzny przyjmuje nawet postać bezdźwięcznego [f] – np.

[ɥ] w *дівка* ale [f] w *лавка* (por. też Plišková/Koporova 2021: 29). W drugim z przytoczonych przykładów welaryzowane [ɥ] pojawia się sporadycznie w nagłosie, stając się typową dla wschodnich dialektów polszczyzny alternatywą dla [w]. Socjolingwistycznie motywowana obecność [ɥ] gwarantuje poczucie rusińskości, realizując przy tym regionalną polską tendencję. Co ciekawe reprezentanci najstarszego pokolenia potrafią wypowiadać gład [w] w polskich leksemach w miejscu frykatywnego [v], np. w *zawsze* (por. Lasatowicz/Tworek 2022: 178). Zauważalna jest też – choć wciąż nie w pełni stabilna – skłonność do unikania [ɥ] wśród przedstawicieli najmłodszego pokolenia, pozbawionego wspomnianej motywacji socjofonetycznej. U większości mówców z młodszych pokoleń wzrasta tendencja do palatalizowania spółgłosek (zwłaszcza zwarto-wybuchowych i nosowych) przed [i], co świadczy o przejmowaniu wygodnego w realizacji procesu akomodacyjnego charakterystycznego dla języka polskiego. To samo dotyczy ubezdźwięczniania <ɓ> w nagłosowych pozycjach przed bezdźwięcznymi obstruentami, co świadczy o przejmowaniu asymilacyjnego mechanizmu polskiego kosztem ukraińskiego. Rudymentarność fonetyki pozwala na traktowanie tych fenomenów jako istotnych cech współczesnego języka rusińskiego i wskazuje możliwe kierunki rozwoju tych procesów, wśród których dominuje unifikacja z dominującym językiem polskim, zwłaszcza w obszarze naturalnych procesów intersegmentalnych.

W sferze materialnej język rusiński na Dolnym Śląsku cechuje bardzo ograniczona obecność. Nieobecne są w przestrzeni publicznej współczesne tablice informacyjne, napisy komercyjne, teksty ogłoszeniowe. Przykładowo w dużej wsi Lisiec (powiat lubiński) zamieszkałej dziś przez kilkadziesiąt osób pochodzenia łemkowskiego i ukraińskiego, chętnie opowiada się na dużej tablicy informacyjnej w centrum wsi o tradycjach łemkowskich, lecz czyni się to tylko w języku polskim (por. il. 2.). Niezwykle cennym materialnym źródłem obecności w dolnośląskim krajobrazie językowym języka rusińskiego są jednak – w szczególności – dwa cmentarze w dużych wsiach Modła (gmina Gromadka w powiecie bolesławieckim) oraz Zimna Woda (gmina i powiat Lubin). Ich lokalizacja powoduje, że obejmują one niejako swoim obszarem oddziaływania odpowiednio wsie Patoka i Michałów. Rola cmentarzy w manifestowaniu kultury i języka, zarówno w perspektywie diachronicznej jak i synchronicznej, jest ze względu na ich relatywną trwałość znacząca i przyczynia się także do kształtowania tożsamości lokalnej przez tworzenie obszarów oddziaływania spersonalizowanej i zbiorowej pamięci²⁰, będąc przy tym jednym z najważniejszych punktów w krajobrazie językowym danych miejsc. Na obu interesujących nas cmentarzach obok nielicznych przedwojennych grobów niemieckich mieszkańców wsi znajdujemy groby współczesne, których inskrypcje oferują niezwykle oryginalny materiał językowy, odzwierciedlający relacje językowe panujące po 1945 roku w obu wsiach i ich najbliższych okolicach. Wśród najciekawszych zjawisk wyróżnić należy:

²⁰ Na różne aspekty tej tematyki zwracają uwagę np. Kolbuszewski (1996), Fabiszak/Brzezińska (2018), Chlebda (2019),

- manifestacje rusińskiej leksyki, np. w tekście przy wejściu do cmentarza w Zimnej Wodzie informującym o realiach historycznych, które spowodowały łemkowską obecność w tej okolicy (por. il. 3.); lub w inskrypcji nagrobnej na cmentarzu w Modle, ilustrującej relacje rodzinne m.in. w postaci leksemów *бабця* czy *дідусь* (por. il. 4.) lub *дідо* (il. 11);
- ilustrację wariantowości ortograficznej leksemu ‘pamięć’, występującego w postaciach *памяць* (il. 4.), *памят* (il. 5.), *пам’ять* (il. 6.), *паміят* (il. 7.) a także w zapisie łacińskim *pamiat* (il. 8.);
- demonstrowaną na ilustracjach 4. i 5. wariantowość postaci tego samego leksemu ‘tu’, odpowiednio *my* bądź *тут*;
- zapisywanie tego samego nazwiska wcześniej cyrylicą (il. 9.) a później łacinką (il. 10.) bądź umieszczanie obu takich zapisów w ramach jednej inskrypcji (il. 11., por. Lasatowicz/Tworek 2022: 177), co potwierdza tendencję polonizacyjną wyrażaną symboliką pisma;
- hybrydyzację użycia obu alfabetów na poziomie całego tekstu inskrypcyjnego: nazwisko łacinką a sentencja cyrylicą (il. 10) lub nazwisko cyrylicą a sentencja łacinką (dolna tablica na il. 12.).

Przywołane tu i przedstawione na ilustracjach teksty inskrypcji, mimo iż są swoistym spichlerzem i jednocześnie współcześnie oddziałującą manifestacją języka rusińskiego w analizowanym fragmencie dolnośląskiego krajobrazu językowego, wskazują jednocześnie na postępującą hybrydyzację nie tylko samego języka lecz szczególnie jego symbolicznych manifestacji graficznych²¹.

4. Podsumowanie

Rozdrobnienie lokalizacji rusińskojęzycznych osad głównie w Europie Środkowej powoduje daleko idącą wariantowość i pluricentryczność współczesnych struktur tego języka i różne formy jego manifestacji w krajobrazie językowym danych regionów. Sytuacja języka rusińskiego i jego prezencja w krajobrazie językowym w Polsce a w szczególności na Dolnym Śląsku warunkowana jest między innymi przez czynniki psychologiczno-społeczne związane z wciąż jeszcze odczuwanymi traumatycznymi przeżyciami ludności łemkowskiej deportowanej na tereny dolnośląskie w wyniku „Akcji Wisła” oraz strukturalno-osadnicze polegające na pozostawaniu w zwartych skupiskach wielkościowych w małych wioskach i zatomiastowaniu w większych miastach. Te czynniki pozajęzykowe warunkują tendencje rozwojowe współczesnego języka rusińskiego na Dolnym Śląsku, gdzie funkcjonuje on w modelu kontaktu językowego z dominującym językiem otoczenia społecznego, którym jest polszczyzna (i w ograniczonym

²¹ Zaobserwowane tu zjawiska pojawiają się na cmentarzach także przy innych konfiguracjach językowych, dając kulturowy obraz współistnienia różnych języków i kultur w jednym miejscu. Sytuację taką dotyczącą pary języków niemieckiego i węgierskiego w mieście Csolnok opisuje m.in. Márta Juhász (2009).

stopniu język ukraiński), czego skutkiem jest funkcjonalna dwujęzyczność większości przedstawicieli młodszych pokoleń społeczności lemkowski. Ponieważ język rusiński pozostaje dziś podstawowym środkiem komunikacji językowej raczej w sferach ezoterycznych, jego obecność w przestrzeniach publicznych jest silnie ograniczona. Poza obecnością w sferach edukacyjnych (wśród zamkniętej społeczności komunikacyjnej) i artystycznych, brak jest praktycznie publicznie dostępnych tekstów użytkowych w tym języku. Najciekawszy i najbogatszy obraz języka rusińskiego oferują cmentarze, gdzie w inskrypcjach nagrobnych zachowane są formy charakterystyczne dla funkcjonowania tego języka w ciągu ostatnich dziesięcioleci i jego zauważalne tendencje rozwojowe determinowane kontaktem z językiem polskim.

Spis literatury

- CHLEBDA, Wojciech. „O wyzwaniach i zadaniach pamięcoznawstwa lingwistycznego”, *LingVaria* 14/28 (2019), 147–164. doi: 10.12797/LV.14.2019.28.10. 15.1.2023.
- DEWALT, Kathleen M. i Billie DEWALT. *Participant Observation. A Guide for Fieldworkers*. Walnut Creek: AltaMira Press, 2002. Print.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia. 2022, *Vývin rusínskeho jazyka a dialektológia. Vysokoškolská učebnica*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2022. Print.
- FABISZEWSKA, Małgorzata i Anna Weronika BRZEZIŃSKA. *Cmentarz, park, podwórko. Poznańskie przestrzenie pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018. Print.
- FONTAŃSKI, Henryk. „Najnowsze próby kodyfikacji Rusinów karpaccich”. *Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich* (t. 1). Red. Michał Blicharski i Henryk Fontański. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1994, 55–60. Print.
- GEERTZ, Clifford. *Interpretacja kultur. Wybrane eseje* [przeł. Maria M. Piechaczek]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005. Print.
- GORTER, Durk. “Methods and Techniques for Linguistic Landscape Research: About Definitions, Core Issues and Technological Innovations”. *Expanding the Linguistic Landscape. Linguistic Diversity, Multimodality and the Use of Space as a Semiotic Resource*. Red. Martin Pütz i Neele Mundt. Bristol: Multilingual Matters, 2019, 38–57. Print.
- GUDASZEWSKI, Grzegorz. *Struktura narodo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa, 2015: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5670/22/1/1/struktura_narodo-etniczna.pdf. 10.2.2023.
- HARASOWSKA, Marta. *Morphophonemic Variability, Productivity, and Change. The Case of Rusyn*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1999. Print.
- HAZEN, Kirk. “Field Methods in Modern Dialect and Variation Studies”. *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Red. Rajend Mesthrie i R.E. Asher. Amsterdam et al.: Elsevier, 2001, 776–779. Print.
- HOTZENKNÖCHERLE, Rudolf. *Die Sprachlandschaften der deutschen Schweiz*. Aarau, Frankfurt am Main, Salzburg: Verlag Sauerländer, 1984. Print.
- JUHÁSZ, Márta. „Transferenzerscheinungen in deutschen Grabinschriften eines ungarndeutschen Dorfes”. *Sprache – Kultur – Berührungen. Beiträge der internationalen Konferenz, 8.–9. November 2007*. Red. Zsuzsanna Fekete-Csizmazia, Elisabeth Lang, Veronika Pólay i Petra Szatmári. Szombathely: Savaria University Press, 2009, 37–48. Print.

- KOLBUSZEWSKI, Jacek. *Cmentarze*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996. Print.
- LANDRY, Rodrigue i Richard BOURHIS. „Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. An Empirical Study”. *Journal of Language and Social Psychology* 16/1, 1997, 23–49. Print.
- LASATOWICZ, Maria Katarzyna i Artur TWOREK. „Schlesische Sprachinseln: historisches Phänomen aus der Perspektive der Gegenwart”. *Studia Linguistica* 41, 2022, 159–184. Print
- LÖW, Martina. *Raumsoziologie*. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2000. Print.
- MAGOCSI, Paul Robert. *Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North-America*. Toronto: Multicultural History Society of Ontario, 1984. Print.
- MAGOCSI, Paul Robert. „The Rusyn Question”. *Political Thought* 2/3 (1995), 221–231. Print.
- MAKARSKA, Renata. *Der Raum und seine Texte. Konzeptualisierungen der Huculšćyna in der mitteleuropäischen Literatur des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2010. Print.
- MARTI, Roland. „Slavische Standardsprachen in Kontakt. Das Neben-, Mit- und Gegeneinander slavischer Standardsprachen”. *Sprachwandel in der Slavia: die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*. Red. Lew N. Zybatow. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2000, 527–542. Print.
- MISIAK, Małgorzata. *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. Print.
- MISIAK, Małgorzata. *Między Popradem a Oslawą. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym*. Wrocław: Profil, 2018. Print.
- PLIŠKOVÁ/Koporoĝova, 2021: ПЛІШКОВА, Анна і Кветослава КОПОРОВА et al.. *Правила русинської висловності з ортоепічним словником*. Пряшів: Vydavatelstvo Prešovskej Univerzity, 2021. Print.
- PLIŠKOVÁ/Koporoĝova/Jabur, 2019: ПЛІШКОВА, Анна, Кветослава КОПОРОВА і Василь ЯБУР. *Русинський язык. Комплексний опис мовної системи в контексті кодифікації*. Пряшів: Vydavatelstvo Prešovskej Univerzity, 2019. Print.
- REWERS, Ewa. *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*. Kraków: Universitas, 2005. Print.
- RIEGER, Jerzy. *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*. Warszawa: Semper, 1995. Print.
- RIEGER, Jerzy. „Становиско і зріжницювання ‚русинських‘ діалектів в Карпатах”. *Русинський язык*. Red. Paul Robert Magocsi. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2004, 39–65. Print.
- STEGHERR, Marc. *Das Russinische. Kulturhistorische und soziolinguistische Aspekte*. München: Verlag Otto Sagner, 2003.
- STIEBER, Zdzisław. *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny (zeszyty 1–8)*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1956–1964. Print
- STIEBER, Zdzisław. *Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982. Print.
- TOKARZ, Emil. „Mikrojęzyki słowiańskie – problemy badawcze językoznawstwa porównawczego”. *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*. Red. Ewa Jędrzejko. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1998, 242–251. Print
- TWOREK, Artur. „Krajobraz językowy współczesnego Śląska – uwagi wstępne”. *Germanistyka otwarta. Wrocławskie debaty o języku i językoznawstwie*. Red. Artur Tworek. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski / Quaestio, 2019. Print.
- WARDHAUGH, Ronald i Janet M. FULLER. *An Introduction to Sociolinguistics*. Chichester: Wiley Blackwell, 2015. Print.
- WIERCINŃSKI, Hubert. *Ruchome etnografie. Praktyki, przestrzenie, ciała*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2023. Print.

Ilustracje²²

Il. 1.

Il. 2.

²² Autorem wszystkich zdjęć jest Artur Tworek.

II. 3.

II. 4.

П. 5.

П. 6.

Il. 7.

Il. 8.

П. 9.

П. 10.

П. 11.

П. 12.

ZITIERNACHWEIS:

TWOREK, Artur. „Język rusiński we współczesnym krajobrazie językowym Dolnego Śląska“, *Linguistische Treffen in Wrocław* 24, 2023 (II): 447–466. DOI: 10.23817/lingtreff.24-31.